

СУДОВА ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА У ПРАКТИЦІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

JUDICIAL PSYCHIATRIC EXAMINATION IN PRACTICE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

Дуфенюк О.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету з підготовки фахівців для підрозділів слідства
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Кунтій А.І.,

*викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету з підготовки фахівців для підрозділів слідства
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті проаналізовано практику проведення судових психіатричних експертиз у кримінальних провадженнях. Під час досудового розслідування важливо встановити факт, що підозрюваний в момент вчинення кримінального правопорушення перебував у стані осудності, тобто, міг усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Враховуючи аналіз експертних помилок та порушень, звернуто увагу на необхідність оптимізації процесу підготовки, призначення, проведення та оформлення результатів судової психіатричної експертизи.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальні знання, судова психіатрія, висновок судової психіатричної експертизи, експерт-психіатр, осудність.

В статье проанализирована практика проведения судебной психиатрической экспертизы по уголовным производствам. Во время досудебного расследования важно установить факт, что подозреваемый в момент совершения уголовного преступления находился в состоянии вменяемости, то есть мог осознавать свои действия (бездействие) и руководить ими. Учитывая анализ экспертных ошибок и нарушений, обращено внимание на необходимость оптимизации процесса подготовки, назначения, проведения и оформления результатов судебной психиатрической экспертизы.

Ключевые слова: уголовное производство, специальные знания, судебная психиатрия, вывод судебной психиатрической экспертизы, эксперт-психиатр, вменяемость.

The article analyzes the practice of forensic psychiatric examinations in criminal proceedings. During the preliminary investigation it is important to establish the fact that the suspect at the time the criminal offense was in a state of sanity, so he could realize his actions (inaction) and manage them. Given the expert analysis of errors and violations, drawn attention to the need to optimize the preparation process, purpose, and presentation of results of forensic psychiatric examination.

Key words: criminal proceedings, expertise, forensic psychiatry, forensic psychiatric opinion, expert psychiatrist, sanity.

Постановка проблеми. Методика досудового розслідування злочинів передбачає можливість використання спеціальних знань для встановлення обставин, які підлягають доказуванню. У ході кримінального провадження необхідно встановити факт, що підозрювана особа в момент вчинення кримінального правопорушення перебувала у стані осудності, тобто могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Важливо звернути увагу на відсутність нормативно-правового визначення форм, характеру вказаних відомостей, вичерпної системи критеріїв оцінки поведінки злочинця, що можуть слугувати фактичною підставою вважати його психічне здоров'я сумнівним. Проблемними є питання вибору виду судової психіатричної експертизи (амбулаторної чи стаціонарної), яка вважається достатньою для визначення психічного стану підозрюваного, допустимості обмеження конституційних прав під експертної особи, кадрове забезпечення експертної роботи у галузі судової психіатрії тощо. Наказ Міністерства охорони здоров'я від 08.10.2001 р. № 397 «Порядок проведення судово-психіатричної експертизи» [1] як один із основних підзаконних актів у сфері нормативно-правового регулювання проведення судових психіатричних експертиз в Україні не дає однозначних відповідей на ці питання. Тож значною мірою пошук шляхів оптимізації процесу залучення експертів-психіатрів до кримінального провадження лежить у площині наукового обґрунтування тактичного забезпечення пізнавальної діяльності слідчого, що власне й обумовлює актуальність дослідження.

Стан наукового дослідження. Поняття і формули осудності, неосудності та обмеженої осудності, а також питання кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами й аномаліями вивчали Ю. М. Антонян, М. І. Бажанов, С. В. Бородін, М. В. Виноградов, А. Ф. Зе-

лінський, В. Х. Кандинський, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнєцова, В. В. Лень, В. А. Ломачко, В. Я. Марчак, Н. А. Мірошниченко, А. А. Музика, В. С. Орлов, В. Б. Первомайський, С. І. Тихенко, С. П. Щерба та ін. Окремі аспекти призначення та проведення судово-психіатричної експертизи ставали предметом досліджень В. Д. Адаменка, Б. М. Дердюка, О. І. Галагана, О. О. Хомовського, Ю. П. Яновича В. Я. Марчака, Г. В. Морозової, В. Х. Кандинського, С. С. Корсакова, М. А. Погорельського, О. А. Ревенка, В. А. Чікулаєва, С. М. Шишкова, Д. Ф. Христиніна. Праці вказаних вчених мають вагоме значення, проте важливо систематично вивчати проблемні питання використання спеціальних психіатричних знань у ході кримінальних проваджень з метою виявлення потреб правозастосовної практики; визначення існуючих у чинному законодавстві прогалин та колізій; з'ясування недоліків організаційно-технічного, управлінського характеру, які виникають при взаємодії слідчих підрозділів із відповідними спеціалізованими установами МОЗ України; посилення аналітичної, методичної роботи та критичного оцінювання стану функціонування механізму визнання особи неосудною та застосування до неї примусових заходів медичного характеру. У такому підході вбачається методологічна основа для наукового обґрунтування та розробки шляхів удосконалення механізму залучення судових експертів до кримінального провадження та оптимізації слідчої тактики в цілому.

Мета статті полягає в аналізі практики проведення судово-психіатричних експертиз у кримінальних провадженнях.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення статистичних даних дає підстави стверджувати існування негативної тенденції збільшення кількості осіб з психічними розладами. За словами В. Я. Марчака, близько 1,2

млн. громадян потребують психіатричної допомоги, з них 72,0% – це люди з прикордонними розладами психіки, 9,0% – страждають на розумову відсталість [2, с. 1]. Схожими є результати досліджень І. В. Кирилюка [3, с. 140], О. А. Ревенка, Т. М. Арсенюка [4, с. 33], А. В. Мельник [5, с. 172], М. М. Книги [6, с. 1], Н. О. Марути [7, с. 6] та ін. При цьому важливо відзначити, що йдеться тільки про офіційно оприлюднені відомості щодо осіб, у яких діагностовано відповідні відхилення. Вагомою є частка психічно нездорових осіб, які ніколи не перебували на відповідному диспансерному обліку, не звертались до спеціалізованих закладів з метою отримання психіатричної допомоги, не проходили відповідного консультативного спостереження чи лікування. Тож можна припустити, що кількість осіб, які страждають на психічні захворювання, значно більша.

Вчені та практики відзначають, що психічні відхилення осіб дедалі відчутніше впливають на інтелектуальну й емоційно-вольову складову їх життєдіяльності й стимулюють делінквентність [8, с. 35]. Найбільш типовими формами вияву кримінально-протиправної поведінки є посягання на життя та здоров'я особи. Підтвердженням цьому є дані, які засвідчують, що психічні аномалії виявлено у 36,0% засуджених за умисне вбивство та інші насильницькі злочини проти особи [1, с. 1]. З огляду на сказане погодимось, що у кожному третьому кримінальному провадженні, розпочатому за фактом вчинення злочину проти життя та здоров'я особи, великою є ймовірність встановлення факту неосудності підозрюваного, що обумовлює особливості форми завершення досудового розслідування.

Щодо структури протиправних дій осіб, визнаних обмежено осудними, то, за словами І. І. Семенкової, вони характеризувалися такою спрямованістю делікту: злочини проти власності – 45,3%; злочини проти життя й здоров'я – 28,3%; проти громадського порядку – 9,4%; у сфері незаконного обігу наркотичних речовин – 5,1%; проти громадської безпеки – 4,4%; інші – 7,5% [9, с. 19].

Як уже зазначалося, критерії, які дають підставу слідчому припускати наявність психіатричної патології в особі законодавством, не визначені. З огляду на положення п. 3 ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо осудності чи обмеженої осудності, у слідчого, прокурора виникає обов'язок залучити судово-психіатричного експерта для визначення психічного стану підозрюваного. Закономірним наслідком цього є результати узагальнення слідчої практики, що вказують на наявність фактів як необгрунтованого призначення судово-психіатричних експертиз, так і не призначення їх за наявності для того підстав [10, с. 2].

На перший погляд, проблему можна вирішити, встановивши обов'язок слідчого призначати судово-психіатричну експертизу в усіх кримінальних провадженнях або у випадку провадження досудового розслідування певної групи злочинів. До прикладу, існує пропозиція при досудовому розслідуванні вбивств проведення психіатричної експертизи вважати обов'язковим, оскільки характер злочину і пов'язані з його вчиненням дії злочинця часто виходять за межі звичайних уявлень про психічно нормальну людину. Однак справедливими є й зауваги правників про те, що необгрунтоване призначення експертиз обумовлює необгрунтовані витрати, тяганину та порушення права людини [10, с. 4].

З урахуванням результатів дослідження, проведеного М. А. Погорельським та В. І. Сліпченком [11, с. 31], можна сформулювати такі основні категорії фактичних підстав та інформаційних джерел, які вказують на доцільність проведення судово-психіатричної експертизи:

1) обставини, котрі свідчать про те, що особа була раніше чи перебуває під наглядом психіатра; особа госпіта-

лізувалася і лікувалася у психіатричній лікарні, визнавалася у зв'язку з психічним захворюванням непридатною до військової служби; особа в іншій справі визнавалася неосудною, перебувала на примусовому психіатричному лікуванні (джерелом інформації будуть відповіді на офіційні запити від відповідних спеціалізованих установ МОЗ України, медичні книги, медичні картки, результати психіатричних спостережень та обстежень, матеріали тестування, рішення судів тощо);

2) обставини, що свідчать про особливості поведінки особи, які можуть вказувати на наявність у неї психічного захворювання (джерелом інформації є суб'єктивне сприйняття та оцінювання слідчим, прокурором поведінки особи);

3) обставини, що впливають з інформації, отриманої із клопотань, заявлених учасниками процесу, про необхідність проведення судово-психіатричної експертизи (джерелом інформації є документація, зібрана учасником кримінального провадження для обгрунтування відповідного клопотання);

4) обставини, що засвідчують безмотивний характер злочину або вчинення злочину з особливою жорстокістю (джерелом інформації є матеріали кримінального провадження, наприклад, протоколи слідчих (розшукових) дій).

Важливо звернути увагу й на те, що проведення судово-психіатричної експертизи не завжди дає змогу отримати однозначні відповіді на поставлені питання, оформлені у вигляді категоричного, об'єктивного, обгрунтованого висновку. Значним залишається відсоток експертиз з висновком – «Діагноз не уточнено, експертне рішення не винесено» [4, с. 36]. Труднощі виникають і в тих випадках, коли йдеться про діагностику психічного розладу, який виник після або під час процесу притягнення до відповідальності і виявлений при судово-психіатричній експертизі, оскільки він заважає достовірній оцінці психічного стану особи у період вчинення суспільно-небезпечної дії (як правило, йдеться про атипові реактивні психози, рідше при декомпенсації психопатії і суттєвих ураженнях головного мозку). З цього приводу слушно зазначає Б. М. Дердюк, що висновок про осудність винести важко [10, с. 4].

Крім того, як і в будь-якій іншій сфері людської діяльності, можливими є певні упущення, суб'єктивні недогляди, помилки, які у підсумку не дозволяють експерту-психіатру сформулювати правильні висновки. У цьому контексті доречно згадати типологію основних порушень, допущених при проведенні експертних досліджень, запропоновану С. С. Шумом на підставі аналізу 130 висновків судово-психіатричної експертизи. Типовими причинами винесення необгрунтованих експертних рішень вчений вважає:

1. Недостатність матеріалів, наданих на експертизу. При цьому експерти у більшості випадків навіть не вимагали у суду додаткові матеріали, а виносили рішення за наявними, але явно недостатніми для винесення обгрунтованого висновку документами. У даному випадку експерти не користувались своїм правом заявляти клопотання про подання їм додаткових матеріалів, тим самим порушуючи принцип повноти дослідження.

2. Суперечливість відомостей стосовно психічного стану підекспертного з суб'єктивним перебільшенням експертами одних та недооцінкою інших даних, без логічного роз'яснення таких суперечностей у мотивувальній частині висновку. Цим судово-психіатричні експерти порушували принцип об'єктивності дослідження.

3. Порушення принципу презумпції психічного здоров'я, коли експертами певні дані про можливі відхилення психічної сфери підекспертного від норми бездоказово розцінювались як ознаки психічного розладу, на підставі власного клінічного досвіду та інтуїції, без підтвердження жодними даними в матеріалах справи.

4. Більшість висновків судово-психіатричної експертизи у зв'язку з відсутністю рубрифікації частин висновку

експерта, неповнотою інформації, нехтуванням пояснень у мотивувальній частині або взагалі відсутністю цієї частини не відповідали вимогам самостійного, завершеного, процесуального документа, який є джерелом доказів у суді.

5. Констатація дієздатності чи недієздатності під експертного замість його можливості чи неможливості усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, що виходило за межі компетенції судово-психіатричних експертів.

6. Порушення, що допускають керівники експертних установ при призначенні осіб, яким доручається проведення судової психіатричної експертизи. Так, у декількох випадках керівники установ доручали проведення судової психіатричної експертизи лікарям-психіатрам, які не відповідали вимогам процесуального законодавства та Закону України «Про судову експертизу» [12, с. 87-88; 11]. На недоліки кадрової роботи щодо підготовки, атестації, переатестації лікарів-судово-психіатричних експертів вказують і інші вчені [4, с. 43].

Висновки. Отже, підсумовуючи сказане, можна резюмувати: враховуючи важливе значення джерела доказу, яким є висновок судово-психіатричної експертизи, науковцям та практикам слід активізувати зусилля над питанням оптимізації процесу підготовки, призначення, проведення та оформлення результатів судової психіатричної експертизи. Безумовно, висловленим не вичерпуються усі недоліки функціонування механізму залучення експертів-психіатрів до кримінального провадження. Проте у будь-якому випадку в ході судового розгляду суд, оцінюючи докази, володіє повноваженнями доручати проведення повторних, додаткових, комісійних та комплексних психіатричних експертиз з метою спростування або підтвердження сумнівів щодо наявності чи відсутності психопатології в обвинуваченого, що є запорукою недопущення притягнення до кримінальної відповідальності неосудних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наказ Міністерства охорони здоров'я від 08.10.2001 р. № 397 «Порядок проведення судово-психіатричної експертизи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
2. Марчак В. Я. Юридично-психологічний зміст обмеженої осудності: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 19.00.06 / В. Я. Марчак; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 36 с.
3. Кирилюк І. В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання / І. В. Кирилюк // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 3 (22). – С. 140-148.
4. Ревенок О. А., Арсенюк Т. М. Судово-психіатрична експертиза в Україні (2006–2007 роки) / О. А. Ревенок, Т. М. Арсенюк // Вісник психіатрії та фармакотерапії. – № 2 (14). – 2008. – С. 33-44.
5. Мельник А. В. До проблеми правового регулювання психіатричної допомоги / А. В. Мельник // Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення): матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 17–18.04.2008, м. Львів – С. 172-178.
6. Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру як засіб попередження злочинності: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. М. Книга; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2009. – 20 с.
7. Стан психічного здоров'я населення та перспективи розвитку психіатричної допомоги в Україні / М. К. Хобзей, П. В. Волошин, Н. О. Марута та ін. // Здоров'я України. – С. 6-8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://health-ua.com/pics/pdf/ZU_2012_Nevro_3/06-08.pdf.
8. Марчак В. Я., Ревенок О. А. Висновок експерта як доказ для суду при визнанні особи обмежено осудною / В. Я. Марчак, О. А. Ревенок // Вісник Верховного суду України. – № 2 (126). – 2011. – С. 31-36.
9. Семенкова І. І. Клініко-соціальна характеристика осіб, визнаних обмежено осудними, і особливості скоєних ними протиправних діянь: автореф. дис. канд. мед. наук: 14.01.16 / І. І. Семенкова; Укр. НДІ соц. і суд. психіатрії та наркології. – К., 2008. – 22 с.
10. Дердюк Б. М. Призначення судово-психіатричної експертизи у справах неосудних та обмежено осудних осіб / Б. М. Дердюк // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2008. – Вип. 20. – С. 208-212. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/arpvchzu_2008_20_34.pdf.
11. Шум С. С. Експертні помилки в діяльності судово-психіатричного експерта / С. С. Шум // Вісник Вищої ради юстиції. – № 1 (13). – 2013. – С. 84-91.
12. Погорецький М. А., Сліпченко В. І. Складні питання, що виникають при призначенні судово-психіатричної експертизи // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 8. – С. 30-35.
13. Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III «Про психіатричну допомогу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.